

INTRODUCCIÓ A LA FILOSOFIA MEDIEVAL

Jaume Mensa i Valls

INTRODUCCIÓ A LA FILOSOFIA MEDIEVAL

Universitat Autònoma de Barcelona
Servei de Publicacions
Bellaterra, 2012

DADES CATALOGRÀFIQUES RECOMANADES PEL SERVEI DE BIBLIOTEQUES
DE LA UNIVERSITAT AUTÒNOMA DE BARCELONA

Introducció a la filosofia medieval / Jaume Mensa i Valls. — Bellaterra : Universitat Autònoma de
Barcelona, Servei de Publicacions, 2012. — (Manuals de la Universitat Autònoma de Barcelona ; 57)

ISBN 978-84-490-2866-3

I. Filosofia Medieval - Història - S. III-XIV
1"03/14"
Codi IBIC: HPCB

© del text:

Jaume Mensa i Valls

© d'aquesta edició: Servei de Publicacions, 2012

Fotografia de la coberta:

Septem artes liberales aus dem «Hortus deliciarum»
von Herrad von Landsberg (circa 1180)
sota llicència de Creative Commons

Composició:

Fotocomposició gama, sl
Travessera de les Corts, 55, 2n 1a
08028 Barcelona

Edició i impressió:

Universitat Autònoma de Barcelona
Servei de Publicacions
Edifici A
08193 Bellaterra (Cerdanyola del Vallès)
Tel.: 93 581 10 22. Fax: 93 581 32 39
sp@uab.cat
www.uab.cat/publicacions

ISBN 978-84-490-2866-3

Dipòsit legal: B. 10.976-2012

Printed in Spain

Per als meus i les meves alumnes de Filosofia medieval

Índex

Presentació	15
-------------------	----

ANTECEDENTS: AGUSTÍ D'HIPONA I EL LLEGAT FILOSÒFIC ANTIC

1. LA TRADICIÓ ACADÈMICA, NEOPLATÒNICA I BIBLICOPATRÍSTICA	21
1. La Nova Acadèmia	21
<i>Text 1. Ciceró: filosofia i dret.</i>	22
2. El neoplatonisme	22
<i>Text 2. Plotí: els tres nivells</i>	23
3. La tradició biblicopatrística	24
<i>Quadre 1. Filosofia patrística: periodització</i>	26
2. AGUSTÍ D'HIPONA (354-430): INTRODUCCIÓ	29
1. Justificació prèvia	29
2. Cronologia i comentari general sobre la seva obra	30
3. Evolució vital i intel·lectual	32
4. Plantejament general del seu pensament	34
<i>Text 3. Agustí: història de l'Acadèmia</i>	36
3. AGUSTÍ D'HIPONA: DÉU, LA CREACIÓ, L'ÉSSER HUMÀ	37
1. Déu	37
2. La creació	38
3. L'ésser humà	39
4. Déu, novament	41
4. AGUSTÍ D'HIPONA: EL CONEIXEMENT	43
1. Contra els arguments dels acadèmics	43
<i>Text 4. Agustí: «si fallor, sum» («si m'enganyo, existeixo»)</i>	44
2. La il·luminació	45
5. AGUSTÍ D'HIPONA: EL LLENGUATGE, EL TEMPS, LA MORAL, L'«AUGUSTINISME POLÍTIC»	49
1. El llenguatge	49
2. El temps	50
<i>Text 5. Agustí: el temps.</i>	52
3. La moral	52
4. L'«augustinisme polític»	53

LA PATRÍSTICA MEDIEVAL

6. LA DARRERA PATRÍSTICA LLATINA	57
1. Introducció: una nova època	57
2. Boeci (ca. 480-524/525)	58
<i>Text 6. Boeci: el coneixement</i>	60
3. Cassiodor (s. v-vi)	61
4. Isidor de Sevilla (ca. 560-636)	62
7. LA DARRERA PATRÍSTICA GREGA	63
1. Dionisi Areopagita (s. v-vi)	63
<i>Text 7. Dionisi Areopagita: teologies afirmatives i teologies negatives</i>	65
2. Joan Damascè (ca. 675-749)	66
3. Recapitulació: herència jueva i cristiana en el pensament medieval.	67

EL DARRER NEOPLATONISME

8. L'ESCOLA NEOPLATÒNICA D'ATENES.	73
1. Introducció	73
2. Procle (412-485)	74
3. Damasci (s. v-vi) i Simplicí (s. v-vi)	76
4. Recapitulació: lectura neoplatònica del <i>Parmènides</i> de Plató	77
<i>Quadre 2. Les hipòtesis de la segona part del «Parmènides» de Plató</i>	78
<i>Quadre 3. Interpretacions neoplatòniques més destacades del «Parmènides» de Plató</i>	79

FILOSOFIA MUSULMANA

9. FILOSOFIA MUSULMANA	83
1. Introducció	83
2. <i>Kalam i falsafa</i> : al-Kindī (†873), al-Fārābī (870-950), Avicenna (980-1037), Algatzell (1058-1111)	84
3. La filosofia musulmana occidental: Averrois (1126-1198)	87
<i>Text 8. Averrois: Algatzell i els universals</i>	89

FILOSOFIA JUEVA

10. FILOSOFIA JUEVA	93
1. Introducció	93
2. El neoplatonisme jueu: Isaac Israelí (s. ix-x), Saadia Gaon (s. ix-x), Šēlomó ibn Gabirol (ca. 1020-1050/1058)	93
3. Aristotelisme: Abraham ibn Daud (†1180), Maimònides (1138-1204)	95
<i>Text 9. Maimònides: creació i perpetuïtat del món</i>	98
4. La càbala. Abraham bar Hiyya (s. xii)	99

FILOSOFIA BIZANTINA

11. LA FILOSOFIA BIZANTINA	105
1. Introducció: antecedents i característiques	105
2. La filosofia bizantina fins a Foci (820-891)	106
3. De Miquel Psel·los (1018-ca. 1078) a Isaac el Sebastocràtor (<i>fl. ca. 1140</i>)	108
4. Els segles XIII-XIV	110
<i>Text 10. Nicolau Cabàsiles: la meditació i l'amor</i>	110
5. Platonisme i antiplatonisme, fins al final de l'Imperi de Bizanci	111

FILOSOFIA CRISTIANA DE L'ALTA EDAT MITJANA

12. LA FILOSOFIA A L'ÈPOCA D'ESPLENDOR DELS MONESTIRS (SEGLES IX-XII)	115
1. Introducció	115
2. El renaixement carolingi	116
3. Joan Escot Eriúgena (ca. 810-877). Dialèctics i antidualèctics	117
4. Anselm de Canterbury (1033-1109) i l'«argument ontològic»	119
<i>Text 11. Anselm: l'anomenat «argument ontològic»</i>	119
5. El «problema dels universals»	122
6. Pere Abelard (1079-1142) i Heloïsa (ca. 1090-1164)	123
<i>Text 12. Pere Abelard: la intenció i l'obra</i>	125
<i>Text 13. Heloïsa: el seu amor per Abelard</i>	125
7. Bernat de Claravall (1090-1153)	126
8. Hildegarda de Bingen (1098-1179) i Elisabet de Schönau (1129-1165)	127
9. Joaquim de Fiore (ca. 1135-1202)	128

L'ESCOLÀSTICA: FORMACIÓ I PLENITUD

13. EL RENAIXEMENT DEL SEGLE XII. EL «NOU ARISTÒTIL»	133
1. Introducció	133
2. L'escola de Chartres	134
<i>Text 14. Guillem de Conches: el filòsof</i>	135
3. Els victorins	135
<i>Text 15. Ricard de Sant Víctor: significat del mot «existència»</i>	136
4. L'escola de traductors de Toledo	137
5. La plena recepció de la filosofia aristotèlica: el «nou Aristòtil»	138
6. El «nou Aristòtil»: reaccions i conseqüències	140
<i>Quadre 4. Relació entre la fe i la raó: classificació dels autors principals</i>	141
7. Bonaventura (1218-1274) i els errors de París	144
<i>Text 16. Bonaventura: errors d'Aristòtil</i>	145
14. TOMÀS D'AQUINO (1225-1274) I EL SEU TEMPS	147
1. Introducció	147
2. Cronologia i biografia intel·lectual	147
3. Fe i raó: plantejament general	151
4. Originalitat de Tomàs d'Aquino	152

15. TOMÀS D'AQUINO: LA <i>SUMMA THEOLOGIAE</i> I L'EXISTÈNCIA DE DÉU	155
1. La <i>Summa Theologiae</i>	155
2. Els principis de la teologia	156
3. L'existència de Déu	157
4. Comentaris	159
Text 17. Aristòtil i Tomàs d'Aquino: <i>causa del moviment</i>	160
5. Observacions	161
16. TOMÀS D'AQUINO I LA METAFÍSICA ARISTOTÈLICA	163
1. Concepte de metafísica	163
2. És aristotèlica la metafísica de Tomàs?	165
3. La metafísica del <i>De ente et essentia</i>	167
Quadre 5. «Esse» i «essentia» en el « <i>De ente et essentia</i> » de Tomàs d'Aquino	169
Text 18. Tomàs d'Aquino: <i>l'ens es diu en dos sentits</i>	169
17. TOMÀS D'AQUINO: ANTROPOLOGIA, MORAL I POLÍTICA	171
1. Antropologia	171
2. La moral	172
Quadre 6. <i>Classificació de les passions segons Tomàs d'Aquino</i>	173
Text 19. Tomàs d'Aquino: <i>les quatre passions principals</i>	173
3. La política	174
Quadre 7. <i>Formes de govern segons Tomàs d'Aquino (i Aristòtil)</i>	175

LA FILOSOFIA DESPRÉS DE LA SENTÈNCIA DE PARÍS DEL 1277

18. LA CONDEMNÀ DE PARÍS DEL 1277 I LES SEVES CONSEQÜÈNCIES. JOAN DUNS ESCOT (ca. 1266-1308)	179
1. Introducció: La condemna del 1277	179
2. Joan Duns Escot	180
3. Filosofia	181
4. Metafísica	182
Text 20. Joan Duns Escot: <i>la metafísica i Déu</i>	184
5. Teologia	184
19. LA <i>VIA MODERNORUM</i> : NOMINALISME I MISTICISME	187
1. Introducció	187
2. Els franciscans espirituals	187
3. El beguinisme. Margarida Porete (ca. 1250-1310)	189
4. Meister Eckhart (ca. 1260-1327) i el misticisme especulatiu	189
Text 21. Meister Eckhart: <i>l'ésser és Déu</i>	190
5. Guillem d'Occam (ca. 1290-1349)	191
Text 22. Guillem d'Occam: <i>el singular i l'universal</i>	194
6. Joan Gerson (1363-1429), Tomàs de Kempis (1380-1471) i Nicolau de Cusa (1400/1401-1464)	195
Text 23. Nicolau de Cusa: <i>el coneixement de Déu</i>	196

LA FILOSOFIA MEDIEVAL A CATALUNYA

20. LA FILOSOFIA CATALANA FINS A COMENÇAMENTS DEL SEGLE XIV	199
1. Introducció	199
2. Els pensadors jueus.	200
3. Els primers autors dominics: Ramon de Penyafort (ca. 1125-1275), Ramon Martí (ca. 1230-1284).	201
4. Ramon Llull (1232/1233-1315)	203
Text 24. Ramon Llull: predicació d'un ermità a un sarraí	204
5. Arnau de Vilanova (ca. 1240-1311)	207
Text 25. Arnau de Vilanova: les tres coses que va denunciant	212
21. ESCOTISTES I TOMISTES	213
1. L'escotisme	213
2. Altres autors escolàstics	214
3. Francesc Eiximenis (ca. 1327-1409)	215
Text 26. Francesc Eiximenis: l'home savi	217
4. Els dominics. Nicolau Eimeric (1320-1399) i Vicent Ferrer (1350-1419)	218
Text 27. Vicent Ferrer: unitat de l'universal	221
5. Hasday Cresques (†1410) i les disputes religioses	222
22. VERS L'HUMANISME	223
1. Introducció	223
2. Anselm Turmeda (†1423).	224
3. Ramon Sibiuda (†1436)	225
Text 28. Ramon Sibiuda: l'ésser humà i els animals	230
4. Conclusions generals	230
Bibliografia	233
1. Història de la filosofia	233
2. Obres generals de filosofia medieval	235
3. Bibliografia general sobre els principals autors	243
4. Estudiar en català la filosofia medieval. Observació crítica	253
Taula d'antropònims antics i medievals	255
Taula d'autors moderns citats	261
Taula de citacions bíbliques	265
Apèndix	267
1. Classificació de les obres d'Agustí d'Hipona	269
2. Les traduccions llatines d'Aristòtil	275
3. Esquema de la <i>Summa Theologiae</i> de Tomàs d'Aquino	279

Presentació

La història de la filosofia, com la història en general, procura substituir una relació naïf amb el passat per una relació crítica. Comporta la intenció de desfer les llegendes. Ara bé, l'edat mitjana és abundant en llegendes. Potser fins i tot cal dir que l'edat mitjana és ella mateixa una llegenda.

R. BRAGUE, *Au moyen du Moyen Âge*.¹

La primera cosa que ha d'aprendre un estudiant que aborda l'edat mitjana és que l'edat mitjana no existeix.

A. DE LIBERA, *La filosofia medieval*.²

El títol del llibre que el lector té a les mans coincideix pràcticament amb el nom d'una assignatura obligatòria (*Filosofia medieval*) que l'autor imparteix a la Universitat Autònoma de Barcelona. Ha nascut, doncs, de l'experiència docent, del contacte acadèmic amb estudiants del Grau de filosofia que s'inicien en el coneixement d'aquesta matèria. Està pensat especialment per a ells, però creiem que pot ser útil a tota persona mitjanament culta que desitgi adquirir uns coneixements generals sobre aquesta temàtica. No és pròpiament ni una història de la filosofia medieval, sistemàtica, exhaustiva, prolixa, ni un manual especialitzat, complet, minuciós.³ Aquestes pàgines volen ser una primera aproximació, una introducció a la filosofia medieval que exposi sumàriament i amb un llenguatge entenedor i clar, però alhora rigorós i formal, les grans línies del pensament medieval, els seus temes i autors més significatius. Per aquesta raó l'hem intituat *Introducció a la filosofia medieval*. I és una *Introducció a la filosofia medieval* concebuda, pensada i escrita a Catalunya: hem procurat ser especialment sensibles als autors catalans (que hi són i alguns fins i tot excel·leixen) o relacionats

1. R. BRAGUE, *Au moyen du Moyen Âge. Philosophies médiévales en chrétienté, judaïsme et islam*, París, Flammarion, 2008, p. 56.
2. A. DE LIBERA, *La philosophie médiévale*, París, Presses Universitaires de France, 1992, p. XIII. N'hi ha traducció catalana de G. CALAFORRA, *La filosofia medieval* (Educació. Materials, 93), València, PUV, 2006, p. 15.
3. El lector interessat pot trobar en català traduccions de bones històries generals de la filosofia i fins i tot, darrerament, dos manuals excel·lents i complets de filosofia medieval (vegeu, *infra*, *Bibliografia*, apartat 4: K. Flasch, A. de Libera). L'estudiant dels primers cursos d'un grau universitari o el lector no especialitzat en aquesta temàtica, certament, pot treure molt profit de la consulta ocasional o parcial d'aquests llibres; tanmateix creiem que no estan escrits pensant en les seves necessitats concretes i específiques de formació.

amb Catalunya —en el sentit més ampli del mot— i, en general, a la bibliografia en llengua catalana. En aquest sentit, creiem que aquest llibre omple un buit injustificat en el panorama editorial del llibre català.

En concret, aquesta *Introducció a la filosofia medieval* es proposa tres objectius: a) oferir una panoràmica general, presentada segons un ordre cronològic, dels temes filosòfics principals i dels autors més destacats de l'edat mitjana; b) aprofundir en el coneixement dels dos pensadors que han influït més en la història posterior de la filosofia: Agustí d'Hipona i Tomàs d'Aquino, i c) proposar la lectura de fragments significatius dels filòsofs estudiats per tal que el lector es familiaritzi amb els textos medievals. Tant de bo que aquest petit tast l'animi a fer lectures més ambicioses. El llibre està estructurat en vint-i-dos temes. Una citació d'algun dels pensadors estudiats o sobre la seva filosofia encapçala cada apartat: esperem que il·lustri l'exposició posterior, convidi a pensar o simplement faci més amena la lectura.

Què entenem per filosofia medieval? La resposta és, a primera vista, molt òbvia: la filosofia de l'edat mitjana. I si l'edat mitjana comença amb la caiguda de l'Imperi romà (mitjan segle v) i acaba a mitjan segle xv (Renaixement), la filosofia medieval seria la filosofia del període històric que va des de la caiguda de l'Imperi romà fins al Renaixement (posem per cas l'ús de la impremta de caràcters mòbils per Gutenberg, vers el 1440, o la data de la caiguda de Constantinoble, l'any 1453). Ara bé, vist que el tema més característic d'aquesta època, és a dir, la relació entre la fe i la raó, ja es comença a plantejar al segle ii (i per tant hi hauria una certa unitat temàtica des del segle ii fins al Renaixement), molts manuals i moltes *històries* de filosofia medieval inclouen també Agustí d'Hipona (que cronològicament seria un autor antic: va morir l'any 430 quan els vàndals assetjaven Hipona, però la ciutat encara no havia caigut) i tota la patristica entre els autors estudiats. Agustí d'Hipona i la patristica dels primers segles solen quedar fora dels manuals i les *històries* de filosofia antiga. Nosaltres hem optat per dedicar una part del curs (i d'aquestes pàgines que ara presentem), els cinc primers temes, a Agustí d'Hipona, ni que sigui a títol de precursor, perquè sense el coneixement del seu pensament difícilment es pot entendre la filosofia medieval.

Existeix, però, la «filosofia» medieval? L'edat mitjana no és pròpiament una època de filòsofs; són sobretot temps de teologia. Hi ha, però, teòlegs que fan filosofia, que filosofen, *philosophantes*.⁴ En els darrers segles de l'escolàstica les facultats d'arts de les grans universitats es van convertint, de fet, en veritables facultats de filosofia. Els *artistae* són els nous filòsofs. Durant l'edat mitjana bona part de les reflexions filosòfiques les trobem en obres de teologia. Els grans noms de la «filosofia» medieval són pròpiament teòlegs: Agustí d'Hipona, Anselm de Canterbury, Bonaventura, Tomàs d'Aquino, Duns Escot. Per aquesta raó alguns estudiosos (v. gr., É. Gilson) eviten l'expressió «filosofia medieval» i fan servir locucions alternatives com «filosofia a l'edat mitjana». D'altres (K. Flasch) prefereixen la paraula «pensament». Nosaltres utilitzarem convencionalment l'expressió «filosofia medieval» en un sentit genèric, com a sinònima de «pensament (filosòfic) medieval».

4. En concret, l'existència d'una «filosofia cristiana» fou debatuda per É. Bréhier i É. Gilson. Per a una breu història d'aquesta polèmica (i la bibliografia bàsica), vegeu l'apartat *La polèmica sobre la «filosofia cristiana»*, dins el recent llibre d'A. MARTÍNEZ LORCA, *Introducción a la filosofía medieval*, Madrid, Alianza Editorial, 2011, p. 68-74.

Efectivament, llegat filosòfic i cultural antic i tradició religiosa (jueva, cristiana o musulmana segons el cas), raó i fe, constitueixen les dues fonts de la filosofia medieval, els dos elements en joc. En certs moments, hom cercarà la seva integració i síntesi; en d'altres, la distinció i la separació. El ventall de possibilitats és enorme. Més enllà, però, d'autors, plantejaments o tendències epocals concretes, queda sobre la taula la qüestió sobre la *conveniència* i la *possibilitat* d'una tal síntesi. En el fons, l'actitud davant d'aquestes *conveniència* i *possibilitat* marca diferències entre el catolicisme i els corrents reformats, entre el cristianisme i les altres religions revelades (especialment l'islam) i, en definitiva, entre la mentalitat medieval predominant i la moderna.

El mateix origen de l'etiqueta «edat mitjana» (i per extensió la de «filosofia medieval») connota una valoració pejorativa. L'edat mitjana és l'època que ja no és antiga i encara no és moderna, una llarga etapa fosca de la història, que s'estén entre dos períodes especialment lluminosos. L'edat mitjana, des d'aquest punt de vista, és l'edat absolutament diferent, el negatiu del que volem ser. De vegades, per contra, es presenta l'edat mitjana com un paradís perdut, com els temps d'una societat orgànica, ordenada, de predomini de la cristiandat, de convivència més o menys pacífica entre religions, com una mena d'edat daurada. L'edat mitjana, certament, no és ni una cosa ni l'altra. Sigui com sigui, ens la representem d'una manera o una altra, en l'edat mitjana hi ha una part fonda, enigmàtica, fascinant, de vegades inquietant i sovint no reconeguda de nosaltres mateixos; la filosofia medieval té, doncs, alguna cosa a mostrar, a dir, a proposar a la reflexió dels homes i les dones del món modern i postmodern. L'edat mitjana és l'edat de la *mediació* per excel·lència: entre el món modern i l'antic, entre les diverses cultures i religions, entre els sentiments i la raó, entre el que és diví i el que és humà. A l'hora de fer valoracions o d'establir paral·lelismes amb els nostres temps o d'extreure conclusions, però, cal tenir ben present una característica que defineix el context social, polític i cultural de la filosofia medieval i que a la vegada marca unes diferències ben clares amb el nostre present: la cristiandat, és a dir, la conflictiva simbiosi entre el poder polític i el religiós.

Hem disposat els continguts d'aquest llibre a l'entorn d'un eix cronològic i d'un segon eix cultural, religiós i en certa manera geogràfic. L'eix cronològic fa referència a les grans subdivisions temporals de la filosofia medieval: l'època patristica (fins al segle VIII); l'època altmedieval, de filosofia monacal (segles IX-XII), l'època tardomedieval, que coincideix amb el començament, el desenvolupament i la decadència de l'escolàstica (segles XII-XV). El segon eix ens remet a la filosofia cultivada a l'interior de l'islam, del judaisme, del cristianisme occidental o llatí i a l'Imperi bizantí (cristianisme ortodox). Com que la filosofia catalana dels segles XIII-XV ha donat noms de primeríssim nivell, com per exemple Ramon Llull, Arnau de Vilanova o Raimon Si-biuda, hem cregut oportú dedicar els tres darrers temes a la filosofia catalana dels segles XIII-XV.

Els continguts de la filosofia medieval són inabastables. Hem hagut, doncs, de seleccionar. Amb quins criteris hem fet la nostra tria? En el fons hem posat la nostra atenció en aquells aspectes que d'alguna manera són comuns —o almenys tenen algun punt de contacte, positiu o negatiu— amb la nostra època, aquells que poden il·luminar més el nostre present. Sempre que ens ha estat possible, hem tingut en compte els temes següents: a) El concepte de filosofia (definició i divisió) i la relació amb els altres

sabers; b) La recuperació, l'assimilació i l'adaptació del saber antic, de la filosofia grega, a una nova situació cultural; c) El diàleg intercultural i interreligiós; d) Els moviments marginals, heterodoxos, apocalíptics, i e) Les dones pensadores. La identitat de la filosofia i la seva relació amb altres formes de saber, la relació problemàtica entre present i passat, el sentit de la tradició, el diàleg intercultural, els estudis de gènere, el pluralisme, etc., són, sens dubte, temes ben actuals.

Hem fet servir preferentment, si n'hi ha, les traduccions catalanes dels autors citats.⁵ De vegades, però, en frases o fórmules breus i més o menys estereotipades hem volgut mantenir la llengua original (l'latina sobretot i en algun cas grega), acompanyada de la traducció al català. Pot ser una oportunitat per exercitar-nos en la llengua de Ciceró o dels savis grecs i per retenir sentències filosòfiques clàssiques. Els textos bíblics citats en català normalment són de la *Bíblia Catalana Interconfessional*; alguna vegada, de més a més, també hem donat el text llatí de la *Vulgata* (Madrid, BAC, 1946).

Ho repetim: el llibre no és una història o un manual complet de la filosofia medieval. Com indica el títol, és una simple introducció a la filosofia medieval. Si amb la lectura del llibre el lector s'ha pogut fer una idea general i panoràmica de la filosofia medieval, especialment d'Agustí d'Hipona i Tomàs d'Aquino, i dels principals autors catalans d'aquest període, l'autor es donarà per satisfet. Si algú desitja anar més enllà, al final trobarà indicacions bibliogràfiques.

Bellaterra, 9 de gener de 2012.

5. En cas que oferim una traducció catalana i citem el títol de l'obra en llengua original, sense cap referència al traductor, significa que els responsables de la versió som nosaltres mateixos.

**ANTECEDENTS: AGUSTÍ D'HIPONA (354-430)
I EL LLEGAT FILOSÒFIC ANTIC**

1

La tradició acadèmica, neoplatònica i biblicopatrística

1. LA NOVA ACADÈMIA

Els acadèmics fan aquestes dues afirmacions [...]: «No podem percebre res» i «no hem d'assentir a res».

AGUSTÍ, *Dels acadèmics*, III, 10, 22.⁶

En diversos moments de la seva vida i de manera ben diferent, Agustí d'Hipona és hereu de la filosofia «acadèmica», del neoplatonisme i del llegat biblicopatrístic cristià. Aquests corrents dibuixen el marc cultural del pensament d'Agustí d'Hipona. Presentem-los, doncs, succintament.

Amb **Arcesilau de Pítana** (s. III aC) comença pròpiament una etapa escèptica a l'interior de l'Acadèmia fundada per Plató: la Nova Acadèmia. Arcesilau, d'una banda, interpreta la filosofia de Sòcrates («només sé que no sé res») i els diàlegs platònics (Plató considera moltes opinions però personalment no afirma ni nega res) des d'aquest punt de vista escèptic i, de l'altra, ataca qualsevol tipus de dogmatisme, especialment l'estoïcisme. La filosofia de **Carnèades de Cirene** (s. II aC) representa un punt d'inflexió en la història de la Nova Acadèmia, d'escepticisme més moderat. Entre la certesa dels dogmàtics i la incertesa dels escèptics radicals hi ha la probabilitat. Segons Carnèades la *representació catalèptica* dels estoics no és un criteri de veritat absolut. Hom pot dubtar sempre de qualsevol afirmació. La veritat és simplement una qüestió de probabilitat. En conseqüència, per al savi l'actitud més coherent és la suspensió del judici (ἐποχή, *epoché*). Una física assentada sobre una teoria del coneixement que pretenia assolir la veritat absoluta de la naturalesa havia de ser, segons Carnèades, necessàriament dogmàtica. Hereu d'aquesta tradició gràcies al seu mestre Filó de Larissa, **Marc Tul·li Ciceró** (106 aC-46 aC) portà a terme un ambiciós projecte de llatinització de la filosofia grega, féu aportacions destacades en filosofia política i conceptualitzà i sistematitzà la teoria del coneixement de la Nova Acadèmia. Ciceró és el veritable creador del llenguatge filosòfic en llatí o en tot cas qui l'omple de contingut filosòfic. Conceptes com *res publica* (adaptació reelaborada de πολιτεία), o *fides*, *integritas*, *aequalitas*, *liberalitas*, *pietas*, i sobretot *humanitas* (παιδεία) provenen d'ell. Algunes de les reflexions polítiques de Ciceró sobre l'Estat, sempre molt pràctiques, són ben actuals. La distinció entre societat, Estat i govern, la primacia del dret i la igualtat de tothom davant de la llei, el dret a discrepar, la defensa de la llibertat, etc.,

6. AGUSTÍ, *Dels acadèmics*, III, 18, 41. Per J. BATALLA (Bernat Metge, 271), Barcelona, FBM, 1991, p. 389.

són contribucions de Ciceró al pensament polític. Pel que fa a la teoria del coneixement, Ciceró argumenta que la veritat i la falsedat normalment van de bracet i és impossible trobar un criteri teòric per distingir-les clarament. El savi renuncia a la veritat absoluta: «no podem percebre res, no hem d'assentir a res» («*nihil percipi posse, nulli rei debere assentiri*»). Ara bé, sí que és possible una mena de coneixement pràctic derivat de la probabilitat. La persona ha de buscar la veritat, i la felicitat és justament això, per bé que sàpiga que mai no la trobarà absolutament.

TEXT 1. CICERÓ: FILOSOFIA I DRET

Cap cosa, certament, no diuen els filòsofs —dita amb recte criteri i amb honestedat—, que no hagi estat generada i confirmada abans pels qui han prescrit lleis per als pobles.

¿D'on neix, doncs, la pietat, o bé de quines persones prové el respecte als déus? ¿D'on ve el dret de gents o aquest mateix dret que hom anomena «civil»? ¿D'on la justícia, la lleialtat, l'equitat? ¿D'on el pudor, la templança, l'horror per la infàmia, el desig de glòria i de l'honorabilitat? ¿D'on el coratge en els sofriments i en les situacions de risc? Ben segur que provenen d'aquells qui han confirmat amb llur conducta alguns d'aquests principis formulats per les escoles filosòfiques, i n'han sancionat d'altres amb la seva legislació.

Més encara. Hom conta que Xenòcrates, un filòsof cèlebre entre els primers, una vegada que li preguntaven quin profit traurien els seus deixebles [del seu ensenyament], contestà que ells farien espontàniament allò que les lleis els obligaven a fer. Per tant, aquell ciutadà, que, en virtut del seu poder i de les sancions legals, obliga tots els ciutadans a fer allò de què els filòsofs, en virtut de la paraula, a penes poden persuadir uns pocs, l'hem de preferir fins i tot a aquells mateixos doctes filòsofs que discuteixen aquells temes.

[Extret de M. T. CICERÓ, *L'art de governar (De re publica)*, I, 2-3. Edició a cura de Pere VILLALBA VARNEDA, Barcelona, Prohom Edicions, 2006, p. 33-37.]

2. EL NEOPLATONISME

La faç de Plató, la més pura i lúcida en filosofia, [...] resplendí principalment en Plotí.

AGUSTÍ, *Dels acadèmics*, III, 18, 41.⁷

El neoplatonisme és un corrent filosòfic que interpreta la filosofia de Plató en clau religiosa i mística. **Ammoni Saccas** († ca. 242) i sobretot el seu deixeble **Plotí** (205-270) en foren els iniciadors. Plotí no es considerava un filòsof original, sinó un comentador del pensament de Plató. La filosofia de Plató havia estat exposada només en part en els diàlegs, però hi havia, a més, unes doctrines esotèriques, intraacadèmiques, que s'havien mantingut vives gràcies al llegat de l'Acadèmia antiga. Plotí també

7. AGUSTÍ, *Dels acadèmics*, III, 18, 41. Per J. BATALLA (Bernat Metge, 271), Barcelona, FBM, 1991, p. 411.

integra elements de la filosofia estoica i d'Aristòtil. La seva obra principal són les *Ennèades*: una metafísica de l'u. L'u és absolutament transcendent, més enllà de l'ésser. És, doncs, impensable, incognoscible. Tot procedeix (πρόοδος, processió) de l'u per emanació eterna. La intel·ligència (Νοῦς, *Nous*) i l'ànima (Ψυχή, *Psyché*) són la segona i la tercera hipòstasis. La intel·ligència és unitat en la multiplicitat, pensament que es pensa a si mateix. L'ànima repensa les idees en la pluralitat, analíticament, en un procés discursiu, en el qual es genera el temps. La matèria és una pluralitat sense cap tipus d'unitat, una força destructiva.⁸ L'ésser humà pot encaminar-se cap al món sensible i material o cap al món de les idees i de l'u. El moviment ascendent, de retorn i de conversió de l'ànima cap a la intel·ligència i l'u és conegut amb el nom d'*apostrophé* (ἀποστροφή). El coneixement i la unió amb l'u és de naturalesa mística, una mena d'amor extàtic. **Porfiri** († ca. 304), deixeble de Plotí, és l'autor d'una *Vida de Plotí*. **Jàmblic de Calcis** (s. IV) fou deixeble de Porfiri a Roma i fundador d'una escola neoplatònica a Síria. El pla d'estudis estava format per dos cicles. En el primer els estudiants llegien l'*Alcibiades* com a diàleg introductori a la filosofia de Plató i després els diàlegs «ètics» (*Gòrgies* i *Fedó*), «lògics» (*Cràtil* i *Teetet*), «físics» (*Sofista* i *Polític*) i «teològics» (*Fedre* i *Convit*). La síntesi es feia amb el *Fileb*. El segon cicle era dedicat exclusivament a les obres cabdals del pensament platònic: el *Timeu* («física») i el *Parmentides* («teologia»).

TEXT 2. PLOTÍ: ELS TRES NIVELLS

S'ha de considerar, doncs, que les coses són així: que existeix allò que és més enllà de l'ésser, és a dir, l'u, tal com el nostre argument ho volia mostrar en la mesura que en aquestes qüestions és possible una demostració; i ja hem mostrat que, a continuació, hi ha l'ésser i l'intel·lecte, i en tercer lloc, la natura de l'ànima. I de la mateixa manera que aquests tres nivells de què hem parlat són en la natura, també hem de considerar que es troben en nosaltres [...] Per tant, també la nostra ànima és cosa divina i d'una altra natura, com la natura general de l'ànima, però és perfecta la que té intel·lecte.

[Extret de PLOTÍ, *Ennèades (Antologia)*, V, 1, 10. Traducció de C. GARRIGA, edició de J. MONTSERRAT TORRENTS (Textos Filosòfics, 96), Barcelona, Edicions 62, 2005, p. 73-74].

8. Cf. J. M. ZAMORA, *La génesis de lo múltiple. Materia y mundo sensible en Plotino* (Filosofía, 12), Valladolid, Universidad, 2000.

3. LA TRADICIÓ BIBLICOPATRÍSTICA

Mai no m'apartaré gens de l'autoritat de Crist [...] Quant al que hem d'atènyer amb la raó més subtil, confio que trobaré momentàniament entre els platònics allò que no repugni als nostres sagrats misteris [...] desitjo ardentment copsar el que és veritat, no solament creient-ho sinó també entenent-ho.

AGUSTÍ, *Dels acadèmics*, III, 20, 43.⁹

«Pare» era un mot tradicional dels cristians per referir-se als seus bisbes i pastors. Per a l'Església, en sentit estricte, el concepte de pare de l'Església és definit pels elements següents: a) «doctrina ortodoxa», b) «santedat de vida», c) «aprovació de l'Església», i d) «antiguitat». Jeroni en el pròleg al *De viribus illustribus* proposa anomenar «escriptor eclesiàstic» aquell autor al qual manca algun d'aquests quatre elements.¹⁰ Nosaltres utilitzarem l'adjectiu «patrístic», referit a la filosofia, en un sentit més ampli. Parlarem de filosofia patrística en la mesura que els autors d'aquesta època, ortodoxos o no, conreenen o bé utilitzaren la filosofia antiga o bé esgrimiren arguments racionals, filosòfics, per tal d'argumentar o demostrar les seves idees.

La vida d'Agustí coincideix pràcticament amb l'anomenada *època daurada* de la patrística i fins i tot és considerat pels estudiosos no només el màxim representant d'aquest període, sinó de tota la patrística. Durant el segle IV el cristianisme passa de ser una religió perseguida a esdevenir l'única religió oficial. Efectivament, l'edict de Milà de l'any 313, conegut com l'edict de llibertat religiosa, posava fi a la persecució del cristianisme. Començava la «pau de l'Església». Poc més de mig segle després, l'any 380, l'edict de Tessalònica, de l'emperador Teodosi (I o el Gran), declarava que el cristianisme era la religió oficial de l'Imperi romà. Uns anys després, el 391 el mateix Teodosi va prohibir qualsevol altre culte. És una època d'expansió del cristianisme. Els cristians van passar de ser una minoria (10 % de la població) a ser una majoria (90 %). Les conversions eren pràcticament massives. L'Església creà una estructura organitzativa forta, semblant a la de l'Imperi. Es construïren grans basíliques, la praxi d'alguns sagraments, com per exemple el baptisme, s'hagué de modificar. Per contra, l'emperador, anomenat *Pontifex maximus*, intervenia en les qüestions —ara ja no purament internes— de l'Església. L'Església també participava més o menys directament en qüestions civils. L'excomunió podia tenir efectes molt greus en un emperador. Predomina un cristianisme massificat, sociològic. En certa manera, el monaquisme típic d'aquesta època és una reacció o alternativa a aquest cristianisme generalitzat.

Durant aquest temps el pes de l'Imperi es va desplaçant cap a l'orient. Constantinoble esdevé el veritable centre de l'Imperi. Les diferències entre Orient i Occident

9. AGUSTÍ, *Dels acadèmics*, III, 20, trad. J. BATALLA, p. 414.

10. Els «doctors de l'Església» han de reunir les tres primeres de les condicions esmentades i les dues següents: «erudició eminent» i «declaració expressa de l'Església». Bonifaci VIII (1298) reconegué com a «doctors egregis de l'Església» (després anomenats «grans pares de l'Església») els següents: Ambrós, Jeroni, Agustí i Gregori el Gran. A més, l'Església acceptà els Pares orientals següents amb el mateix valor: Basili el Gran, Gregori Nazianzè, Crisòstom (Església oriental i romana) i Atanasi (només la catòlica).